

ASPECTE STILISTICE ÎN PARENEZA BIZANTINĂ – SFATURI CĂTRE ÎMPĂRAT

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest din Timișoara)
gabriela.radu@e-uvvt.ro

Stylistic Features of Byzantine Paraenesis – *Admonition to the Emperor*

The *paraenesis* written by Katakalon Kekaumenos, along with other specific works of Byzantine Literature, is part of a larger historical and cultural process. This sort of writing, subsumed to advice literature, lends itself to different ways of interpretation. Kekaumenos's *Admonition to the Emperor* belongs to a distinct rhetorical tradition where the text has become a vehicle of political ideology. At the same time, Kekaumenos's work is an attempt to break away from the conventional pattern by presenting not only the author's political opinions as an aristocrat with a strong military background, but also certain economic and administrative aspects of the imperial provinces. Kekaumenos gives a reason for writing this work in the following sentence: "I am not a writer...I had no intention to create a work for the public, I haven't written it in stylish words... Maybe my words are the words of a simple man, but if you read them in good trust, you will find them truthful." Indeed, anyone who considers his words carefully will discover a remarkable work in which rhetoric and conventional development are missing, while practical and direct approaches are prevailing. The present work aims to contribute to highlighting and analysing some stylistic features used by the author in the structure of paraenetical discourse.

Keywords: *paraenesis; wisdom literature; imperial; stylistics; rhetoric.*

Parte din tratatul *Strategikon* al strategului în retragere Katakalon Kekaumenos, *Sfaturile către împărat* reprezintă un discurs gândit de către autor ca o lucrare adresată nu doar împăratului din acea vreme, Mihail al VII-lea¹, ci și urmașilor săi, așa cum o și mărturisește: „...alcătuim această scriere către viitorii împărați cucernici, iubitori de Dumnezeu”² (Kekaumenos 1997: 94). Particularitatea fundamentală a acestei opere literare bizantine din secolul al XI-lea rezidă în caracterul ei de produs al unui mediu cultural mijlociu, autorul fiind reprezentantul unei clase de slujitori ai statului bizantin (strateg în retragere), îndeajuns de instruiți pentru a-și exercita cu succes obligațiile, nu însă îndestul pentru a aspira la demnitatea de scriitori în „stil înalt”. Legată foarte strâns de realitățile provinciale bizantine din secolul al XI-lea, anume de cele din Tesalia, scrierea lui Kekaumenos este, în realitate, un soi de manual al „bunului bizantin”.

Textele aparținând literaturii de sfătuire sunt alcătuite pe baza unui set de trăsături comune care pot fi aflate în cele mai multe lucrări bizantine aparținând genului menționat. Aceste trăsături reflectă, de regulă, ideologia oficială existentă în epocă, fiind absentă, în cele

¹ Mihail al VII-lea Ducas (n. 1050 - d. 1090), poreclit Parapinakēs (Παραπινάκης), a fost un împărat bizantin în perioada 1071-1078.

² Γραφή πρὸς τοὺς μετέπειτα βασιλεῖς.

mai multe cazuri, o alternativă discursivă la aceasta.¹ Nicolae-Șerban Tanașoca descrie literatura parenetică astfel:

„Cuvântările parenetice și encomiastice reprezintă mai mult decât mostre de literatură ori de retorică. Ele sunt componente esențiale ale «liturghiei imperiale», ale aceluși spectacol desfășurat după un scenariu savant întocmit, ce însoțește aparițiile în public ale monarhului, spectacol menit să dezvăluie participanților, prin rituri și simboluri, prin cuvinte și gesturi, prin aclamații, piese de vestimentație și însemne măreția puterii imperiale, originea ei divină, semnificația politică și religioasă a actelor împăratului.” (Tanașoca 2009: 143)

Dintre cele două tipuri de literatură de sfătuire², cea de tip practic, vizând problemele interne sau externe ale statului, și cea alcătuită din κεφάλαια, adică dintr-o suită de paragrafe în care sunt expuse teme morale și religioase, textul lui Kekaumenos, *Sfaturi către împărat*, îi aparține primei categorii. Aparținând literaturii de sfătuire – gen tributar unor stricte convenții retorice –, *Sfaturile către împărat* denotă un realism semnificativ, întrucât *sfătuirea* este argumentată cu fapte desprinse din experiența vieții de toate zilele, nu din cărți, cu fapte istorice, de multe ori, precis identificabile.

Caracterizată prin simplitatea stilului și prin limba folosită (apropiată de limba vorbită), lucrarea, așa cum Kekaumenos însuși mărturiseș, nu era destinată publicului larg și nici nu urmărea să fie o operă artistică, ci una practică:

„Eu nu sunt un scriitor... n-am vrut să alcătuiesc o operă pentru public... nu am compus-o în cuvinte elegante... Poate cuvintele mele sunt ale unui om simplu, dar dacă le dai atenție cu bună credință, tu le vei găsi adevărate.”

Sfaturilor către împărat – text conceput în formă monologică, având ca element central narațiunea, relatarea de fapte reale – nu le lipsesc totuși o anumită calitate și diversitate a vocabularului, factori determinanți pentru reușita persuasiunii. De pildă, caracteristicile formale, cu rol de convingere, care intră în alcătuirea formulărilor hortative reprezintă un aspect important. Prezentăm aici câțiva indici verbali ai retoricii hortativ-persuasive, prin care autorul încearcă să stimuleze adoptarea „conduitei” imperiale. Chiar din primele rânduri ale *Sfaturilor...*, autorul îndeamnă: „să nu faci...”, „îți spun să...”, „e deosebit de folositor să...”, „fă...”, „să nu iei în seamă...”, „să nu dai, în general, ascultare...”, „dacă vrei...”, „te rog, ascultă...”, „așadar, vezi...”, „de aceea, este necesar ca...”, „trebuie să...”, „...nu spune...”, „să nu dorești să...”, „să nu spui...”, „să știi...” etc.

Din punctul de vedere al strategiei argumentative, Kekaumenos întrebuințează întrebarea, de câteva ori, fie ca mijloc retoric de obținere a adeziunii interlocutorului, fie ca modalitate de justificare sau de explicare a enunțului său. În primul caz pe care îl menționăm, întrebarea are rolul de a contesta o stare de fapte descrisă într-un enunț prealabil: „Prin urmare, dacă cinstești pe străinul venit din Angheles cu titlul de *primikir* sau de *strateg*, atunci *ce titlu militar îi vei da romeului?*”. Sau întrebarea retorică: „Dar *de ce îi numesc pe cei vechi?*”. În alt loc, întrebarea îndeplinește o funcție pedagogică, stimulând cugetarea proprie a destinatarului, respectiv a împăratului: „și *ce privesc vedem noi acum?* – o impunere mai mare de impozit, nu numai la

¹ Pentru vremea domniei lui Iustinian, *Istoria secretă* a lui Procopius (deși apărută după moartea împăratului) reprezenta totuși o „alternativă”, un veritabil pamflet politic.

² Vezi Tanașoca 2009: 147. Autorul clasifică literatura de sfătuire sau de povățuire astfel: pareneze care au ca temă „împărăția” și culegeri de „apoftegme formulate concis”, adică sfaturi și îndemnuri structurate în capitole, alcătuite în așa fel încât să poată fi obținut un acrostih cu semnătura autorului și numele destinatarului.

obligațiile cuvenite, ci și la biruri lipsite de importanță”. În ultimele două situații pe care le menționăm, întrebarea funcționează ca simplu mijloc retoric: „Dar ce spun eu *confruntându-se?*” și „atunci ce-i de spus?”. Nu era neobișnuită nici modalitatea prin care autorul introduce o dezvoltare sau încheie o relatare, folosind formule stereotipe ca: „Eu îți voi mai spune aceasta...”, „Dacă faci astfel, va fi bine pentru tine”.

Relevante pentru conturarea identității lingvistice a textului sunt formele nominale de adresare, justificate, în cazul acestei scrieri, prin normele genului discursiv căruia îi aparține lucrarea. Kekaumenos folosește formule de adresare ce se înscriu într-un protocol fixat cu strictețe, care reglementează raporturile împăratului cu supușii săi: *Stăpâne preacucernic, Împărăția ta, Înălțimea voastră, Luminăția ta, Puterea ta, Preamare, Biruitorul, Marele Basileu, Regele regilor, Preaputernice*. Superlativul absolut (*preaputernic, preacucernic, preamare*) e folosit pentru a marca specificul solemn al adresării și reprezintă o caracteristică a textului analizat și, totodată, preferința pentru modalitățile lexicale și lexico-gramaticale de exprimare a acestui grad de comparație. Acesta este redat în traducerea românească prin prefixul „prea” care apare deosebit de frecvent, marcând mai expresiv treapta extremă a unei calități, adică faptul că s-a trecut dincolo de limita obișnuită a acesteia.

Remarcăm în textul *Sfaturilor...* o adevărată abundență de elemente lexicale de origine latină, preluate din limba vorbită, la ale cărei resurse autorul bizantin nu se sfiște să apeleze. Acestea nu sunt împrumuturi directe din latina vorbită de occidentali, ci termeni moșteniți din patrimoniul vocabularului latin al Imperiului, încetățeniți de mult timp în greaca bizantină. Latinismele sunt grupate în categorii semantice: termeni militari, termeni privind viața statului, termeni juridici, termeni din domeniul metrologiei, termeni privitori la calendarul roman, termeni referitori la curtea imperială, la spectacolele de circ, denumiri de animale, de plante, de veșminte, termeni din diferite alte domenii ale vocabularului. Din categoria semantică a protocolului imperial, prezentăm câțiva termeni de adresare imperiali. Termenul grecesc Βασιλεύς nu se referă exclusiv la împăratul bizantin¹, Kekaumenos folosind acest cuvânt și pentru a-l numi pe regele varegilor²: Ἀράλτης βασιλέως μὲν Βαραγγίας ἦν υἱός. Titlul Βασιλεύς înlocuiește în anul 629 pentru prima dată titlurile latine, *Caesar* și *Augustus*.

Termenul Καῖσαρ apare la Kekaumenos în relatarea povestirii despre Atenodor, titlul amintit păstrându-se până la sfârșitul secolului al XI-lea și fiind folosit de obicei pentru a numi cele mai apropiate rude ale împăratului, în special pe urmașul acestuia la tron:

„Cezar Augustus era supărăcios, sever și depravat, avea păreri vrednice de dispreț și ticăloase, având totuși o inteligență naturală, spunea: «Nu-mi este bine fără un pedagog». Așadar, trimitând în Alexandria, a adus cu multe onoruri pe unul, Atenodor, care era cerșetor și sărac, dar era înțelept și foarte prudent...” (Kekaumenos 1997: 99)

Termenul Βασιλεύς era acordat în această perioadă și împăraților străini, tot acum titlul de Καῖσαρ, care se păstra din vechea tradiție (cf. Sophocles 1914: 617), era atribuit urmașului imperial la tron, iar titlul de rege, ῥήξ, termen (cf. Sophocles 1914: 969) preluat din vocabularul limbii latine, era titlul uzual cu care bizantinii din veacurile X-XI îi numeau pe domnitorii din țările apusene și estice ale Europei, fapt pe care îl confirmă textul: Πέτρος ὁ γνήσιος ἀνεψιὸς τοῦ ῥηγὸς Γερμανῶν.

¹ La scriitorii bizantini, termenul este folosit pentru a-l desemna pe împărat sau pe șahul Persiei.

² *Varegi* este numele sub care erau cunoscuți de către greci și slavii de est vikingii, care în secolele al IX-lea și al X-lea au migrat pe teritoriul actual al Rusiei și Ucrainei, punând bazele statului rus.

Cuvânt moștenit din patrimoniul vocabularului latin al Imperiului, ῥήξ nu este singurul latinism prezent în cuprinsul *Sfaturilor către împărat*. Termenii preluați din fondul lexical latinesc sunt, în mare parte, cuvinte din domeniul tehnic militar. Astfel este ἐξκούβιτος¹, de la latinescul *excubitor* (lit. ‘cel sculat din pat’), adică ‘cel care face de strajă’, ‘străjer’, ‘santinelă’, cuvântul desemnându-i pe oștenii din serviciul permanent de gardă și cunoscut fiind din perioada bizantină timpurie (cf. Sophocles 1914: 484). La Kekaumenos, termenul apare cu referire la titlul pe care îl deținea străbunul autorului, Niculiță: domesticos al *excuvțiilor* Eladei:

„...străbunicul meu, Niculiță, care mult s-a ostenit pentru Imperiul Roman, a ajuns primul duce al Eladei, fiind astfel răsplătit de către autocratori pentru credință. A deținut această autoritate, pe viață, [stabilită] printr-un hrisov cu pecete de aur și, de asemenea, titlul de domesticos al *excuvțiilor* Eladei.” (Kekaumenos 1997: 96)

În aceeași ordine de idei, unul dintre cele mai înalte titluri bizantine care îl desemna pe principalul funcționar civil care avea grijă de arsenale, poliția de stat, poștă, precum și de problemele civile ale armatei de frontieră sau pe comandantul gărzii imperiale (cf. Sophocles 1914: 726), μάγιστρος, este un termen bizantin moștenit din vocabularul latin, de la *magister*, cu înțelesul de ‘căpetenie’, ‘comandant’. În text, acest titlu îi este atribuit lui Senaherim, „urmașul vechilor împărați”, însemnătatea acestui titlu începând să scadă treptat în secolul al XII-lea, ca apoi să dispară din izvoare:

„Senaherim, pe care tu-l știi că era nepot de vechi împărați, a vrut să-și dea propria țară împăratului Vasile Porfirogenetul, pentru ca el însuși să-i fie supus. Acceptând generozitatea acestuia, împăratul l-a cinstit cu titlul de *magistru* și nimic mai mult, cu toate că Senaherim era nepot de vechi împărați și împărat el însuși.” (Kekaumenos 1997: 97)

Μαγκλαβίτης era titlul acordat oștenilor care erau incluși în detașamentul gărzii de corp și al strajei împăratului. Termenul este derivat de la cuvântul grecesc μαγκλάβιον (în latină, *manuclavium*, compus din *manus* ‘mână’ și din *clava*), care desemna o curea folosită în pedepsirea răufăcătorilor. Μαγκλαβίτης era ofițerul care deținea o astfel de curea (cf. Sophocles 1914: 726). Acest termen apare la Kekaumenos ca fiind demnitatea pe care împăratul Mihail al IV-lea Paflagonianul i-o acordă lui Harald, fiul împăratului varegilor, iar titlul amintit era acordat oștenilor care făceau parte din detașamentul gărzii de corp și din straja împăratului, titlu apreciat de Kekaumenos ca inferior:

„Am fost și eu atunci, luptând pentru împărat, după puterile mele. Când am ajuns la Mosinopol, răsplătindu-l pe Harald pentru că a luat parte la luptă, împăratul l-a cinstit cu titlul de spătar-candidat... Astfel, Harald n-a cârțit din pricină că a fost cinstit cu titlul de *manglavit* sau de spătar-candidat, ci, mai mult, în timpul domniei lui a păstrat credință și prietenie față de romei.” (Kekaumenos 1997: 97)

Un cuvânt preluat din fondul lexical latinesc (*mandator*) este μανδάτωρ (cf. Sophocles 1914: 731), adică ‘mesager’, ‘trimis’, ‘curier’. Termenul desemnează o categorie de funcționari speciali, pe care puterea centrală îi trimitea cu diverse misiuni la reprezentanții puterii din provincie. Această funcție era valabilă și în cercurile militare, mandatarii fiind folosiți pentru

¹ *Excuvții* alcătuiau garda imperială înființată în anul 460 de către împăratul Leon I (a domnit între anii 457 și 474).

menținerea legăturii dintre comandanți și detașamentele lor. Menționându-l, Kekaumenos se referă la nelegiuirile mandatarilor din vremea împăratului Mihail al IV-lea:

„A vrut ca aceste rude să se îmbogățească și le-a dat posibilitatea să jefuiască pe alții, în timp ce împăratul nu știa nimic despre acest lucru. Și *mandatarii*, trimiși pentru vreun serviciu, și ofițerii imperiali, multă vreme, oriunde întâlneau un călăreț, chiar dacă la han, chiar dacă la drumul mare, azvârlindu-l de pe cal sau de pe măgar, îl jefuiau și fugeau.” (Kekaumenos 1997: 98)

Denumind o funcție foarte importantă în cercurile de la Curte, termenul βέστης se referă la persoana care se ocupa de garderoba împăratului. În limba latină, *vestire* înseamnă ‘a îmbrăca’. Termenul grecesc apare pentru întâia oară în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes (969-976). În secolul al XI-lea, titlul era acordat atât persoanelor civile, cât și celor militare, autorul folosind termenul în scrisoarea trimisă lui Niculiță.

În aceeași scrisoare este prezent alt termen de proveniență latină, δούξ, cuvânt întrebuințat de autor pentru a menționa titlul pe care l-a deținut străbunul Niculiță.

Termenii împrumutați din limba latină sunt în mare parte titluri militare. În afara acestora, vorbind despre arhonții flotei, „lacomi și primitori de daruri”, autorul folosește un alt cuvânt de proveniență latinească, ἐξκουσία, însemnând ‘imunitate financiară’ (cf. Sophocles 1914: 484). În latină, *excusare* are sensul de ‘a justifica’ și se regăsește în expresia juridică *excusari aliqua re*, adică ‘a fi dispensat de ceva’.

Ultimul termen preluat din fondul lexical latin apare în următorul îndemn adresat împăratului: „Să ai mașini de război”, Kekaumenos, folosind pentru a numi „mașina de război” – în latină, *manganum* – cuvântul μάγγανον (cf. Sophocles 1914: 725).

Apelul la citatul biblic sau la citatul erudit era un fapt obișnuit în literatura bizantină, însă Kekaumenos nu îl folosește prea des. Acesta este întrebuințat de autor pentru a sublinia principiul desăvârșirii dumnezeiești și pentru a arăta că orice ființă umană este supusă greșelii: „Niciunul dintre oameni nu este desăvârșit”, nici împăratul, precizează autorul, făcând apel la vorbele înțelepte ale lui Grigore Teologul pentru a dezbate despre vremelnicia soartei: „O clipă de timp, și multe lucruri se vor preschimba.”

Încheiem parcursul lingvistic, menționând unica metaforă folosită de către autor în textul *Sfaturilor către împărat*, când avertizează cu privire la riscurile pe care le presupune înarmarea proastă a flotei de război și incompetența comandanților săi: „dacă, zburând în văzduh, vulturul și-ar pierde aripa și coborâșul nu i-ar fi ușor, tot astfel marile corăbii n-ar putea naviga dacă vâslele ar lipsi”.

„Dacă arhonții flotei sunt lacomi și primitori de daruri, ascultă ce vor face: în primul rând, au să permită ca expedițiile să fie scutite de bir, luând din acesta bani, nu atâția câți pretindeau că dau pentru întreținerea flotei, ci în dublă cantitate și, astfel, helandionul devine inefficient. Dacă, zburând în văzduh, vulturul și-ar pierde aripa, iar calea spre pământ nu i-ar fi ușoară, tot astfel marile corăbii, dacă vâslele ar lipsi, nu ar naviga bine. Pe lângă asta, primind daruri de la oșteni, arhonții flotei mai fac ceva: permit acestora să fie neînarmați și, din această pricină, confruntându-se cu dușmanii, aceștia o iau la fugă îndărăt. Dar ce spun eu «confruntându-se»? Ei aleargă fără să ajungă în fața dușmanilor, iar rușinea este a romeilor.” (Kekaumenos 1997: 100)

Sensul social al atitudinii critice a lui Kekaumenos, faptul că el exprimă starea de spirit, critică, a unei categorii importante a societății bizantine, respectiv, aristocrația militară, conferă unicitate și valoare operei parenetice ca izvor istoric. Ca operă literară originală, cu toate că, după cum mărturisea însuși autorul, i-au lipsit „cuvintele elegante”, *Sfaturile către împărat*

rămân un text exemplar datorită realismului, a spontaneității relatării și a absenței retoricii, având meritul de a dezvălui un anume nivel al limbii grecești din Evul Mediu.

Referințe bibliografice:

- BECK, Hans-Georg 2012: *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*. Traducere de Vasile Adrian Carabă, București, Nemira.
- BREHIER, Louis 1970: *La civilisation byzantine*, Paris, A. Michel.
- IORGA, Nicolae 1974: *Istoria vieții bizantine*, București, Editura Enciclopedică Română.
- KEKAUMENOS, Katakalon 1997: *Sfaturi către împărat*, introducere, traducere și note de Gabriela Bistriceanu, in „Altarul Banatului” (Revista Arhiepiscopiei Timișoarei, Episcopiei Aradului și Episcopiei Caransebeșului), VIII (XLVII), serie nouă, nr. 10-12, p. 92-101.
- KRUMBACHER, Karl 2001: *The History of Byzantine Literature: from Justinian to the End of the Eastern Roman Empire (527-1453)* (2nd ed. Munich: Beck, 1897). Introductory sections translated by David Jenkins and David Bachrach, University of Notre Dame.
- LEMERLE, Paul, 1960: *Prolégomènes à une édition critique et commentée des Conseils et Récits de Kékaumenos*, Bruxelles, Palais des Académies.
- LITAVRIN, G.G. 1972: *Sowety i Rasskazy Kekawmena*, Moskau.
- MARSHALL, F. H. 1948: *Byzantine Literature*, in *Bizantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Edited by Norman H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford at the Clarendon Press.
- MULLINS, Terence Y. 1980: *Topos as a New Testament Form*, in „Journal of Biblical Literature”, **99**, p. 541-547.
- RAPP, Claudia 2009: *Charity and Piety as Episcopal and Imperial Virtues in Late Antiquity*, în *Charity and Giving in Monotheistic Religions*. Edited by Miriam Frenkel and Yacoov Lev, Walter de Gruyter, p. 75-87.
- RUNCIMAN, Steven 2012: *Teocrația bizantină*. Traducere de Vasile Adrian Carabă, București, Nemira.
- SOPHOCLES, E., A., 1914, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B.C. 146 to A.D. 1100), Cambridge, Harvard University Press, London, Humphrey Milford, Oxford University Press.
- TANAȘOCA, Nicolae-Șerban 2009: *Creație și tradiție literară bizantină. Studii și texte*, București, Editura Unarte.
- TANAȘOCA, Nicolae-Șerban 1971: *Literatura Bizanțului*. Studii. Antologie, traduceri și prezentare de N.-Ș. Tanașoca, București, Editura Univers.
- TATAKIS, Basil 2003: *Byzantine Philosophy*. Originally published as *La philosophie byzantine*, by Basil Tatakis, Presses Universitaires de France, 1949. English translation and new material, Hackett Publishing Company, Inc.
- TENACE, Michelina 2005: *Creștinismul bizantin*. Traducere de Al. Cistelecă, Chișinău, Cartier.
- WARE, Timothy 1997: *Istoria Bisericii Ortodoxe*. Traducere de Alexandra Petrea, București, Aldo Press.
- WASSILIEWSKY, B., JERNSTEDT, V. 1896: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus ediderunt*, in *Zapiski istor.-filol. Fakulteta imper. St. Peterburgskago Universiteta*, Cast. XXXVIII.